

Trendy sociální politiky

Od populační politiky - a jiných formálně příbuzných politik - k "politice rodinné"¹

ZDENĚK KONOPÁSEK

Ústav sociálně politických věd UK

Trends in social policy

From population policy and other formally related policies to "family policy"

Abstract: In this paper, "family policy" is analyzed not as a part of social policy but rather as a *point of view*. The "family policy" perspective emphasizes the courses of people's lives, integrated in the private time and space of the family, and on individual standards relating to them. In society, these aspects tend to play an increasing role in the formation of criteria of evaluating social need in the broadest sense of the word. The use of the "life-course" perspective interconnects various single policies and social-welfare systems based on comparisons of "public" dimensions of the position of atomized individuals in society ultimately to form a socio-political approach that might be termed "family policy". Thus a shift "from population policy to family policy" is nothing but an exemplification of more general trends in social policy.

Sociologický časopis, XXVII, (2/1991)

Úvod: O čem (také) je "rodinná politika"

Pokud si lze k následující úvaze představit nějaký "příběh", pak by to bylo vyprávění o vzniku Koncepce rodinné politiky, kterou zpracoval široký tým odborníků pod vedením J. Alana během let 1988-1989². Možná ještě spíš by to bylo vyprávění o širším výzkumném kontextu, v němž se tato koncepce rodila, a o pracích, které na koncepci navazují. Osou tohoto "příběhu" je posun od populační politiky k rodinné politice. Původní zadání jednoho z výzkumných úkolů pro pražskou pobočku Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce se týkalo problémů *populačního vývoje* a determinant *populačního chování* (jako podkladů zejména pro populační politiku); v posledních etapách řešení se zúčastnění pracovníci již zcela jasně orientovali na problematiku rodiny a *rodinného chování*. Logickým vyústěním bylo vytvoření rozsáhlé skupiny externích spolupracovníků z nejrůznějších vědních oborů a společná práce na Koncepci rodinné politiky [Koncepce 1989]. Tento materiál se svým způsobem stal asi nejvýznamnějším "výstupem" z dlouhodobé práce, která se odehrávala na pozadí zmíněného posunu v zásadních přístupech k problematice.

Posun od orientace na populační politiku k orientaci na politiku "rodinnou" byl vědomě iniciován některými zkušenostmi z výzkumu a politiky. V prvé řadě se

1) Článek je přepracovanou verzí příspěvku "Sociální politika - populační politika - rodinná politika", předneseného na Národní demografické konferenci v Liblicích, 24. - 28. září 1990.

2) Garanty jednotlivých kapitol textu byli: M. Hrušáková, J. Kabele, I. Možný, E. Rendlová, H. Válková a J. Večerník.

ukázalo, že otázky jednotlivých populačních skupin není možné sledovat odděleně. Například otázky motivů, které vedou rodiče k rození druhého a dalších dětí, není dost dobře možné zkoumat bez zřetele na poměrně dlouhý úsek osobní historie obou rodičů, na mezigenerační vztahy typu rodiče - prarodiče, děti - prarodiče apod. Podobné je to i v politice. Populační politika, která se pokouší jakoby přímo (monokauzálně) ovlivňovat jednotlivé demografické ukazatele, se v dlouhodobější perspektivě v podstatě mívá účinkem. Tento neúspěch tradiční populační, a zejména propopulační politiky je výrazem limitovaných možností populačního inženýrství. Na evropské poměry relativně příznivé ukazatele porodnosti lze těžko považovat za výsledek explicitně formulované československé pronatalitní politiky. Zato lze na její vrub připsat rozkolísanost populačního vývoje společnosti. Zrovna nyní nás čekají další důsledky populační vlny, která byla v první polovině 70. let vyvolána především právě několika "dobře míněnými" propopulačními opatřeními.

To vše je ovšem pouze "povrch" hybných sil onoho posunu. Kromě uvedených "empirických" zkušeností z výzkumu i politiky bychom totiž mohli vysledovat daleko obecnější a hlubší motivy, jakési obecné, někdy snad až instinktivní tíhnutí určitým směrem. S trochou nadsázky je možné mluvit o pozvolné proměně sociálně politického paradigmatu: mění se (a nejen u nás) teoretické rámce sociální politiky, metodologie i technický aparát, mění se zaběhané způsoby, jak se sociální politika "dělá". Mění se obrovský balík toho, co za normálních okolností všichni vědí, aniž o tom musí vždy znovu a znovu mluvit, uvědomovat si to a přesvědčovat o tom neustále ostatní i sebe sama. Toto "zamlčené vědění", jež je základem běžné domluvy mezi lidmi, kteří jej sdílejí, přestává nyní skýtat samozřejmou oporu. Ideje, které obsahuje, si stále více žádají explicitního vyslovení. Výsledkem je stále častěji rozčarování a pokusy nově od základu formulovat to, o čem dosud nebylo sporu. "Rodinnou politiku" - tak jak byla formulována odborníky okolo pražské pobočky VÚSRP - lze do značné míry chápat jako takový pokus. V tomto směru se to, co zde označuji jako "rodinnou politiku", *nekryje* tak docela s tím, co se běžně pod pojmem rodinná politika (family policy) rozumí. "Rodinná politika" nebyla v koncepci formulována jako ta část sociální politiky, která je zaměřena na pomoc rodinám s malými dětmi, eventuálně na pomoc při zakládání rodiny. Osobně bych ji nerad pojímal jako *součást* sociální politiky, i kdyby vzala na milost také rodiny se staršími dětmi, či dokonce rodiny bez dětí, a třeba i všechny možné typy rodinného soužití, které lze ve společnosti najít. "Rodinná politika" je totiž cenná nikoli jako součást, nýbrž jako *nová optika* sociální politiky. Umožňuje větší míru citlivosti sociální regulace společnosti vůči tomu, jak lidé skutečně žijí - žijí v *různých* rodinách, v rámci *proměnlivých* rodinných cyklů.

Co je tedy v základu současných trendů sociální politiky? Co integruje jednotlivé prvky pomyslného "paradigmatického" balíku nových idejí a konceptů? O čem vlastně je "rodinná politika"? Částečnou odpověď snad může naznačit srovnání atributů klasické populační politiky a přístupů, které jsou rozvíjeny v "rodinné politice". Aby bylo porovnávání výmluvnější, z celé populační politiky se omezme na tzv. politiku propopulační (pronatalitní). Oba srovnávané koncepty se tak navzájem velmi úzce přiblíží formálním objektem svého zájmu: v propopulační

politice i v "rodinné politice" se vše točí okolo "rodiny" - v obou případech však půjde o něco docela jiného. Propopulační politika je jinak v tomto případě pochopitelně pouze zástupný prvek, který reprezentuje *dosud převládající optiku* sociální politiky a který se hodí pro následující srovnání. Docela dobře bychom tedy mohli uvažovat i o jakékoli jiné, tradičně pojaté dílčí "sociální politice", vůči níž je politika "rodinná" v kritické opozici. Dále, abychom pro následující úvahy získali pevnější půdu pod nohama, je třeba ještě výrazně zúžit sociálně politický kontext, v němž obě "politiky" porovnáme: budeme si všimnat především toho, jak se populační či "rodinná" politika promítá do koncipování, tvorby a fungování takových systémů, kterým říkáme systémy "sociální pomoci" a mezi které patří v první řadě např. systém sociálního zabezpečení [Konopásek, Tutterová 1990]a. Soustředění pozornosti právě na tyto relativně uzavřené a strohé systémy má svou velkou výhodu. V těchto systémech jsou totiž obvykle zhuštěny základní ideové vzorce, jež pak v té které společnosti prostupují celou sociální politikou. Všude jinde už jsou takové stavební principy rozptýlené, méně transparentní a méně čitelné.

Propopulační politika versus "rodinná politika"

Klasická propopulační politika se orientuje na různé populační jevy, které jsou charakterizovány ukazateli jako porodnost, populační struktura apod. Z jejího hlediska je relevantní pouze takové rodinné chování, které se nějak k těmto ukazatelům a k jevům, které jim odpovídají (rození dětí), přímo vztahuje. Pouze ten, kdo se takto "rodinně chová", naplňuje žádoucí vzory chování a zaslouží různé "výhody" - například dávky a služby tzv. společenské pomoci rodinám s dětmi. Sociální pomoc si přitom zaslouhuje především ten, kdo žádoucí rodinné chování naplňuje *aktuálně*, právě teď. Pomoc se tak vztahuje spíše na abstraktní situace, než na konkrétní lidi - chcete-li počítat s naší pomocí, musíte se v první řadě vejít do našich představ o tom, jak má rodina a rodinné chování vypadat (převládá normativní pojetí rodiny) a také, jak mají správně vypadat situace nouze a ohrožení (normativní pojetí sociální suverenity a bezpečnosti a situací sociálního ohrožení).

Takovému přístupu k rodině odpovídá i věcná *orientace poznávacích strategií* sociálněpolitického výzkumu. Převládá orientace na "demografické chování populace", které je charakterizováno statisticky pojatými strukturními souvislostmi mezi "faktory" a výslednými úhrnnými ukazateli stavu. Pro metodologii jsou pak charakteristické různé "průřezy", tj. obecně strnulost časů, úzce vymezené časové momenty, nebo dokonce úplně abstrahování od časové dimenze.

3) "Systémy sociální pomoci" jsou takové relativně ustálené mechanismy, kterými jsou ve společnosti garantovány "sociální ochrana", "sociální rehabilitace" a "sociální opora" - to vše pro případ akutního či potenciálního ohrožení sociální suverenity a bezpečnosti konkrétních lidí. Nejtěsňěji jsou se sociální politikou spojovány "systémy sociální opory", které jsou obecně založeny na tom, že poskytují náhradní zdroje prostředků a sociálních funkcí, jež jsou součástí životního standardu té které společnosti. V tomto smyslu je základním univerzálním systémem sociální opory ve společnosti soustava sociálního zabezpečení, zahrnující sociální příjmy (tj. náhradní prostředky), sociální služby a azyl (tj. náhradní sociální funkce, popř. celé jejich komplexy, čili náhradní sociální prostředí). Bližší vymezení zde užívaného pojmu "systémy sociální pomoci" a jeho postavení v rámci sociální politiky viz citovaný pramen.

Odpovídající *sociálněpolitická perspektiva* je tato: veškerá opatření mají působit v prvé řadě na "plošnou" společenskou strukturu. Mají vyrovnávat rozdíly v této struktuře (tj. mezi lidmi), a tak ji stabilizovat. Stoupenci této perspektivy předpokládají, že takto - ba jedině takto - mohou stabilizovat i jednotlivé životy lidí. Kritéria, jimiž jsou poměřovány situace nouze, jsou neosobní, vnější. Relace, na nichž jsou postaveny, jsou relace k situaci ostatních ve společnosti, relace k *cizím životům* (které jsou "mé" pouze velice zprostředkovaně a jen v takové míře, ve které se cítím příslušníkem společnosti jako celku - a to je v průměrně homogenizované společnosti ve skutečnosti poměrně málo). Ve vztahu k vlastnímu životu a k životům blízkých jsou situace nouze a kritéria potřebnosti nějaké pomoci *absolutizovány*. Pomoc se převážně zaměřuje na nějaké "*stavy*". Hlavním smyslem sociální pomoci je, "aby byl stav lepší", tj. aby se přiblížil běžnému stavu (čili standardu) společnosti - kýženému či skutečnému.

Je jasné, že tato perspektiva produkuje řešení pro masovou společnost. Teoretici charakterizují "masovou společnost" především striktním oddělením výroby od spotřeby, resp. oddělením výrobce od spotřebitele v každém z nás [Toffler 1980 aj.]. Dovolme si odvážnou, nikoli však nepřipadnou analogii a dodejme, že tak jako je v těchto společnostech oddělena výroba od spotřeby, tak jsou odděleny i situace nouze a akty pomoci - *a nouze a pomoc v každém z nás*. (Vlastně je oddělena "spotřeba" a "výroba" sociální pomoci.) Vše se uskutečňuje skrze neosobní vazby schopné respektovat pouze velká čísla a masové jevy. Tyto vazby jsou posvěceny hierarchicky uspořádanými institucemi. Obecná tendence řešení problémů směřuje k "*profesionalizaci*" - k parcelování problémů, jevů, sociálních vztahů. Keyfitz [1988] například uvádí, že v situaci, kdy "výchova dětí" už nemůže jako činnost co do atraktivnosti soupeřit se stále příjemnějšími typy zaměstnání a kdy "mít dítě" už jen těžko vyvažuje požitek "mít něco jiného" (byť, auto, svobodu pro cestování, koníčky...), je třeba snižovat náročnost a velké subjektivně pociťované zatížení rodičovské role. Toho lze pochopitelně dosáhnout i tak, že budeme mateřství (rodičovství) profesionalizovat: jasně vymezíme časové úseky určené pro výkon rodičovské role ("pracovní doba"), zavedeme za "hodnotný" výkon rodičovské role nějakou "sociální mzdu" a odpovědnost rodiče rozdělíme mezi dokonale hierarchizovaný "tým" profesionálů - učitele, poradce, vychovatele, obec, stát. Tím vysokou míru odpovědnosti, kterou musí rodiče za dítě permanentně nést, snížíme. Je ovšem třeba vidět, že spolu s omezováním osobní odpovědnosti omezujeme zároveň i odpovídající díl osobní svobody a nezávislosti. Jakákoli pomoc od ostatních členů "týmu" odpovědného za dítě a rodičovství jeho rodičů (zejména od toho z nich, který má v hierarchii celého "týmu" nejvyšší postavení a který je s rodinou svázán už jenom vysoce odosobněnými a zprostředkovanými pouty, tj. od samotného státu) pak současně potenciálně otevírá prostor nikoli pro odpovědnou a svobodnou volbu, nýbrž pro *libovůli* krytou vysokým stupněm závislosti na neosobní státní instituci. (To je ostatně i případ nedávno schváleného rodičovského příspěvku, koncipovaného jako sociální mzda rodiči, který se stará o dítě.) Úspěch práce rodičů je takto pochopitelně mimořádně závislý na úspěchu práce i ostatních "členů týmu" - dělí se tedy i vliv

rodiny na dítě. Rozmělňuje se jedinečný kapitál, který dítě může převzít od svých rodičů jako základ své osobní i sociální identity.

Standardizovaná nukleární rodina - průměrně šťastní a průměrně chudí manželé se dvěma dětmi - je samozřejmě ideální forma rodinného soužití pro industriální masovou společnost. To, co označujeme jako "nukleární rodina" je totiž přinejmenším otázka myšlenkového časového sestřihu, abstrahování od kategorie průběhu. Je to vlastně něco, co nemá svůj vlastní život, je to pouze etapa, časový bod... Ve svých sociálněpolitických důsledcích je to škrtnutí rodiny. Potom pochopitelně nečiní obtíže chápat členy rodiny jako jednotlivce opouzdřené svými vlastními individuálními osobními právy (majetkovými, osobnostními, sociálními). Odděleným nositelům elementárních práv a povinností je také možné odděleně a nezávisle na situaci druhých *přímo*, tj. bez jakéhokoli zprostředkujícího vlivu nějaké osobně závazné formy pospolitosti, poskytovat pomoc. Výsledkem pak často bývá třeba pomoc dětem na úkor jejich otců a matek, obecně řečeno, pomoc jednotlivcům na úkor rodiny, ve které žijí (protože na úkor osobních vztahů, ve kterých žijí). To samozřejmě podporuje již z různých jiných stran živené rozvolňování rodinných vazeb. Jednotliví lidé se stále častěji - i v situacích sociálního ohrožení - obejdou bez rodiny. Dostáváme se k "výsledkům" klasické populační politiky důsledně promítnuté do systémů sociální pomoci. Základním produktem takto konstruovaných systémů je *atomizovaná sociální pomoc*. To je společenská pomoc *jednotlivcům* skrze vysoce odosobněné instituce (stát), v nějaké *unifikované*, jednotné podobě. Prostřednictvím těchto systémů dochází k *emancipaci jednotlivého člověka v nouzi*, k jeho *nezávislosti na osobně závazném sociálním prostředí*. To je poměrně nebezpečná věc: z ohrožených se pak snadno stávají ohrožující a všeobecně převažující a prohlubující se závislost na neosobně závazné společenské instituci má závažné politické důsledky pro demokratické uspořádání celé společnosti.

"Rodinná politika" je v mnohém směru založena přímo opačně. Neomezuje se na jednu nebo několik málo vybraných forem rodinného chování, ale soustředí se na "život v rodině" v celku, tj. především v jeho *průběhu*. To, že je široce akceptováno variantní rodinné chování a různé podoby rodinného soužití, svým způsobem rozšiřuje záběr sociální politiky. Jednotlivá opatření mohou být okamžitě vztažena na širší okruh rodin ve společnosti (nejenom na úplné manželské rodiny s dětmi, ale i na rodiny "druha a družky", různé typy tzv. agregovaných rodin aj.). Daleko podstatnější ale je, že "konstatační" pojetí rodiny, které dopředu netvaruje žádné žádoucí formy soužití či "normální obraz rodiny", je vlastně formou akceptace jedinečných životních drah lidí v jejich průběhu. *Individuální životní historie* je přece v prvé řadě definována právě *proměnami konstelací rodinného soužití*: člověk se narodí třeba dodatečně sezdaným manželům, pak se rodina rozšíří o nějakého sourozence, může se ještě během jeho dětství rozpadnout, může přibýt "nový" (nevlastní) rodič a sourozenec (a ovšem i celé jejich příbuzenstvo), umírají prarodiče, dospívající dítě odchází z rodiny, zakládá vlastní rodinu a zase se vrací zpět, opět odchází, vyrůstají jeho vlastní děti, přicházejí jejich prarodiče (ať už ze strany otce či matky), aby pomohli s vnoučaty či aby jim bylo pomozeno ve stáří, děti odcházejí, jejich prarodiče odcházejí, partneři zůstávají po dlouhé době sami

se sebou a snad se svými vlastními vnoučaty... Kolik různých "rodin" může obsáhnout jediná životní historie! Rodina je vlastně jedinou sociální institucí, která v sobě - ve své proměnné podobě - bezprostředně váže individuální životy lidí v celém jejich průběhu. Řekneme-li, že *rodina je způsob, jak lidé žijí*, myslíme tím právě tuto základní vlastnost.

Tomuto přístupu odpovídá i charakter a věcné zaměření *poznávacích strategií*. Výzkum se zaměřuje zejména na otázky individuálního rozhodování, na dynamiku rodinných událostí, na rodinné cykly a jejich uzlové body, na otázky průníků individuální biografie a společenské historie [Alan 1990 aj.]. K tomu užívá často různé netradiční postupy, "kvalitativní" metody, mikroanalýzu. Základním typem řezu sociální reality jsou obecně "kohorty". Vždy je přítomna snaha o zachycení a analýzy různorodých a pohyblivých časových režimů. V případě výzkumů sociální struktury společnosti bude možná zajímavé vycházet z předpokladu, že lidé se navzájem odlišují a nebo podobají spíše svými osudy než aktuálními "socioekonomickými statusy" a že by tedy namísto takového "statusu" každého jednotlivého člověka, který přiřazuje individuum do určité třídy, vrstvy, skupiny, bylo vhodné uvažovat o diferencující síle něčeho, co bych nazval "statusové kariéry" jednotlivců a jejich rodin.

Sociálněpolitická perspektiva je ve srovnání s klasickou populační politikou převrácená. Pro "rodinnou politiku" je charakteristické působení na *jedinečnou průběhovou životní strukturu*. Hlavním cílem je stabilizace konkrétních životních standardů v jejich průběhu a vzájemném navazování (v rodinném rámci). Teprve prostřednictvím stabilní struktury životních drah lidí ve společnosti, skrze suverénně a přitom relativně bezpečně prožívané osobní historie je možné stabilizovat diferencovanou sociální strukturu celé společnosti a regulovat celkové sociální klima. To, že "rodinná politika" ve svých důsledcích rehabilituje individuální a rodinné životní standardy, je zásadní věc. Právě k nim se v první řadě váží relace, podle nichž je poměřována potřebnost sociální pomoci. Jenom tam, kde taková "standardní" pomoc "absolutně" nestačí, nastupují kritéria, jež jsou vzhledem k jedinečné historii té které rodiny "absolutní". Teprve a jedinečně tehdy se nouze poměřuje ve vztahu k cizím životům a k úhrnu cizích standardů ve společnosti a netřeba se přitom na druhou stranu vůbec ohlížet na individuální historii konkrétní nouze. Je zřejmé, že rehabilitace jedinečných životních standardů se neobejde bez *důsledného rozlišování standardních a absolutních aspektů sociální pomoci*, bez rozlišování kritérií vztahených k sociální struktuře společnosti na straně jedné a ke struktuře individuálních životních drah splétaných v "modální rodině" na straně druhé. Toto rozlišení umožňuje konstruovat systémy sociální pomoci ve dvou základních, na sobě zcela nezávislých úrovních, z nichž každá respektuje jiná kritéria [Konopásek, Tutterová 1990]. To, na co je "rodinná politika" primárně zaměřena, jsou tedy obecně *průběhy*. Pomoc je poskytována, protože nějaký průběh ohrožuje dosažený životní standard rodiny. Stabilizována a chráněna je struktura průběhu, nikoli abstraktního stavu.

"Rodinná politika" je politika pro demasifikovanou, resp. *demasifikující se, diferencující se společnost*. Jestliže ta je obecně charakterizována narůstajícím

prolínáním výroby a spotřeby (producenta a konzumenta hodnot), pak v rovině sociální pomoci můžeme vysledovat tendence ke stírání hranic mezi pomocí a nouzí, mezi "produkční" a "konzumací" pomocí. Nejde jen o fenomény typu svépomocných skupin a různých občanských hnutí. Jde také o posilování *horizontality* v institucionálních strukturách sociální pomoci - stále častěji se objevují různé formy laické účasti na těchto strukturách, ať už jako účast jednoho každého na vlastním sociálním zabezpečení skrze institut sociálního pojištění, nebo jako účast v různých správních radách finančních fondů, silné mechanismy veřejné kontroly apod. V institucionálním uspořádání se uplatňují "síťové" a "maticové" struktury, mimo jiné právě jako výraz částečné laicizace a změněného postoje k času a ke koordinaci časových režimů. Odpovědnost a svoboda není parcelována neosobními sociálními strukturami, naopak, je otevřen prostor pro její *sdílení* s osobně závazným sociálním prostředím. Sociální pomoc je proto poskytována vždy nějaké "rodině", která ji pak sama zprostředkuje (redistribuuje) svým členům. Například sociální příjmy jsou podle "rodinné politiky" vždy nakonec příjmy celé rodiny (i prostřednictvím individuálního adresáta-příjemce jsou vždy nakonec určeny rodině jako celku). Nemusí jít přitom pouze o "přerozdělování" a společné hospodaření pokud jde o samotnou částku a její výši, může jít i o hospodaření s nějakým paušálním nárokem v čase - dnes je v mnohých západních zemích běžné, že některé dávky (rodičovská dovolená) jsou zaručeny po určitý počet dní a přitom je může kterýkoli rodič nárokovat v různé míře a třeba i po částech. To platí většinou do určitého roku věku dítěte. Není tedy třeba vybrat si nárok najednou a bez přerušování. Je stanovena pouze výše celkového nároku a poměrně široký časový úsek, po který je možné s nárokem volně disponovat [Moyzesová 1990]. Ostatní je ponecháno na redistribuční vůli rodiny. Redistribuce jednotlivcům je tedy posunuta, jak jen to lze, na úroveň osobně závazného sociálního prostředí.

"Rodinná politika" *funduje* takovou sociální pomoc, která se svojí povahou blíží *přirozeným zdrojům sociální suverenity a bezpečnosti* ve společnosti. Pro ně je totiž charakteristické právě to, že pomáhají stabilizovat jedinečné životy především v jejich průběhu a že mají výrazně osobní povahu. Taková sociální pomoc nerozkládá odpovědnost člověka v nouzi do odosobněných závazků emancipovaných jedinců vůči víceméně anonymní instituci.

V následujícím přehledu se pokusím obě charakteristiky shrnout:

Systémy sociální pomoci z hlediska klasické propopulační politiky

Systémy sociální pomoci z hlediska "rodinné politiky"

Věcná orientace politiky na:

finální ukazatele stavu společnosti (rození dětí, reprodukční chování, populační struktura)

život v rodině (jako v proměnlivém propletení individuálních životních drah)

Pojetí rodinného chování:

je uznáván monopol rození dětí v rodinném chování lidí (obecně: monopol některého aspektu rodinného chování)

je akceptováno variantní rodinné chování lidí, jsou respektovány všechny "modální vztahy"

Pojetí rodiny:

normativní ("průměrná rodina")

konstatační ("modální rodina")

Věcná orientace poznávacích strategií:

demografické chování v populaci, statisticky pojaté strukturální souvislosti

individuální rozhodování, dynamika rodinných událostí, rodinné cykly aj.

Metodologická orientace poznávacích strategií:

"průřezy" (strnulé časy, abstrahování od časového průběhu, úzce vymezené časové momenty): popisy struktury stavu

"kohorty" (akceptování různorodých a pohyblivých časových režimů, průniky biografie a historie, mikroanalýzy, kvalitativní metody): vysvětlení struktury průběhu

Základní sociálněpolitická perspektiva:

působení na plošnou strukturu, stabilizace sociálního standardu společnosti

působení na individuální průběhovou strukturu, stabilizace sociálního standardu životních drah jednotlivců a jejich rodin

Převažující motivy pomoci:

ABY byl "stav" lepší

PROTOŽE byl "průběh" ohrožen

Situace nouze a jejich chápání:

v kritériích rozhodují prvořadě relace k cizím životům: zřetele k individuálnímu životnímu standardu mají velmi omezený dopad (obě základní hlediska jsou chaoticky směřována)

v kritériích převažují relace k mému vlastnímu životu: zřetele k individuálnímu životnímu standardu mají zásadní dopad (jsou jasně situačně odděleny od zřetelů "absolutních")

Obecná tendence řešení:

řešení pro masovou společnost (oddělená "nouze" a "pomoc", profesionalizace, odosobněné hierarchické struktury a především první z nich: STÁT)

řešení pro demasifikující se společnost (stírání hranic mezi pomáhajícím a "potřebným", laické prvky, instituce a instituty typu "sítě", "matic" - STÁT jako jeden z možných subjektů)

Vztah k "objektům" pomoci:

pomoc si vyžaduje standardizované objekty pomoci (izolovaní příslušníci "nukleárních rodin" vytvářející třídy objektů jako: "děti", "druhé a třetí děti", "matky"...)

pomoc respektuje diferencované subjekty (v čase i v prostorové struktuře různých vzájemně svázaní lidé v "modálních rodinách")

Výsledkem je:

atomizovaná sociální pomoc - emancipace člověka v nouzi

sociální pomoc blížící se svou povahou přirozeným zdrojům sociální suverenity a bezpečnosti - odpovědnost člověka v nouzi vůči neanonymnímu sociálnímu prostředí

Shrneme-li dosavadní úvahy, dostaneme dvě základní souhrnné charakteristiky:

a) "*rodinná politika*" (v tom významu, o kterém je řeč) je syntézou dílčích "sociálních politik", která je citlivá vůči přirozeně diferencovaným průběhovým

strukturám vytváření a stabilizace životního standardu, resp. standardu sociální suverenity a bezpečnosti, v rámci jedinečného lidského života.

b) *populační politika* je v klasickém smyslu jedna z takových "sociálních politik", které se ve "velkých sériích" zaměřují na atomizované jedince v generačním nebo jiném časovém stříhu, v průběhově "vykastrovaných" situacích.

Je jasné, že označení "rodinná politika", tak jak zde bylo prezentováno, je nejspíše pouze dočasné označení takové sociální politiky, která akcentuje souhrn výše uvedených momentů. V obecném povědomí zůstane patrně i nadále "rodinná politika" ekvivalentem běžné *family policy* - tj. sociální politiky zaměřené na tradiční "rodinnou" problematiku (rodiny s malými dětmi a jejich problémy). Samo označení tedy není příliš podstatné - vždy jde o nějakou sociální politiku. Podstatné jsou ony obecné, sociálněpolitické "paradigmatické" tendence, které se nejzřetelněji vyjevily právě v souvislosti s rozvojem klasické *family policy* (přesněji vzato, šlo o zkřížení progresivních principů evropské rodinné politiky s opozicí vůči principům bezprostředně zakoušeného státního socialismu), a které tím pádem získaly i historicky provizorní a víceméně pracovní označení. Obě "politiky" byly samozřejmě porovnávány v ideálně typické rovině. Skutečná situace je pochopitelně mnohem složitější.

Na druhou stranu platí, že se jedná o poměrně jemné posuny vnitřních souvislostí, které jsou již v běhu a které jsou už dnes samozřejmou součástí reality. Dokladem toho jsou zejména ty pasáže uvedeného srovnání, které se týkají výzkumu (a obecně poznávacích strategií), případně v menší míře i některých obecných politických východisek. Tradičně nejrigidnější a nejdolnější vůči novým přístupům je pochopitelně sféra praktické, každodenní politiky, sféra politických "technologií". To je dobře vidět třeba na Scénáři sociální reformy [1990]. Tam se sice roztroušeně objevují některé obecné principy převzaté z Koncepce rodinné politiky a jiných spřízněných materiálů, přesto však výsledek jako celek působí politicky vysoce nevěrohodně a zmateně. Nezdá se, že by tím praktická politika získávala spolehlivý rámec.

Jak "populační" je "rodinná politika"?

Uvedené posuny pochopitelně mění profil populačních hledisek sociální politiky i jejich výsledných populačních efektů. O co jde?

Populační trendy tohoto a minulého století nelze oddělovat od toho, jaké změny se ruku v ruce s rozmachem industriálního typu společnosti odehrávaly v charakteru a vzájemném poměru různých sociálních institucí. Na obecné úrovni je zde možné identifikovat razantní urychlení procesu "*zveřejňování rodiny*". Veřejná výroba a spotřeba, veřejná institucionální výchova a vzdělávání dětí, zveřejňování sexu nebo v neposlední řadě péče o bezmocné, nemocné či jinak ohrožené osoby prostřednictvím veřejných sociálních institucí a veřejná sociální pomoc vůbec jsou namátkovými exemplifikacemi toho, co lze nazvat "*zveřejněná rodina*". Jinými slovy (na ještě obecnější úrovni) to, co je zveřejněno, je *životní průběh*. Přitom vše, co je z "průběhu" (modální rodiny) zveřejněno, resp. institucionalizováno, je jako "průběh" (modální rodina) rozbito na "stavy" (různé

"rodiny"). Domnívám se, že právě "zveřejněná rodina" - i spolu se všemi svými tradičně "dobrymi" atributy, jako je třeba technická vyspělost výroby, nebo dokonce osobní svoboda, občanský statut či moderní demokratický stát, je podstatou globálních demografických vývojových trendů, nazývaných také "demografická revoluce" [Šubrtová 1984]. Klasická populační politika, která rodinu nerespektuje jako základní průběhovou sociální kategorii, činí i z biologické rodinné reprodukce věc veřejnou, předmět veřejného politického zájmu. A tak přestože se v podstatě snaží brzdit globální demografický proces charakteristický mimo jiné snižováním plodnosti, svým způsobem při tom naopak posiluje jádro problému: pomáhá totiž rozbít rodinu - rozbíjí kontinuitu, opodstatněnost a osobní závaznost jedinečných životních drah. Je příznačné, že hlavní efekt pronatalitních opatření, například, je z převážné většiny pouze umělé časové přerozdělení porodů plánovaných dětí [Koubek 1990, Wynnyczuk 1987 aj.] jako uzlových bodů rodinného cyklu. Převaha absolutních zřetelů vzhledem k osobní historii členů rodiny činí z materiální podpory rodinám s malými dětmi "sociální výhody" plynoucí z veřejně preferované situace. Nejde přitom pouze a jedině o sociální pomoc (třeba ve smyslu náhrady ohroženého pracovního příjmu či nezbytné pomoci v absolutní chudobě), nýbrž o jakousi "sociální mzdu profesionálním rodičům". Tak se ovšem nezvyšuje stupeň svobody rodičů při rozhodování o počtu dětí [Pavlík 1990], nýbrž roste stupeň libovůle v reprodukčním chování. Je to pochopitelné, neboť se přece nezvyšuje, naopak spíše snižuje stupeň jejich odpovědnosti za zvažování širokého kontextu rodičovského rozhodování, který je tvořen v první řadě právě úrovní životního standardu té které rodiny. Reprodukční rozhodování je tedy stále méně závazné vůči společné osobní historii rodičů a stále více závazné vůči neosobní situaci ve společnosti, tj. především vůči neosobní, uniformní materiální podpoře, která je výrazem veřejných "potřeb".

Tuto orientaci pěkně ilustruje i hlavní cíl jakoby již "reformované" populační politiky [Kučera 1990]: "vytvářet podmínky pro to, aby lidé mohli mít tolik dětí, kolik chtějí"... To ale přece znamená vytvářet podmínky pro reprodukční libovůli. Veřejný zájem je, abych ve svém reprodukčním chování nebyl vázán ničím jiným, než pouze tím, co prostě chci, aniž za to musím nést přiměřenou osobní odpovědnost. Je jistě možné namítnout, že takhle to rozhodně nebylo myšleno. Pravda ale je, že jednotlivá opatření, viz schválený rodičovský příspěvek [Konopásek 1990], i celé systémy sociální pomoci tímto způsobem skutečně fungují, a tedy, že uvedený výklad obecného cíle ve vztahu k praktické politice odpovídá.

Populační politika stojí nyní před závažným paradoxem. Je možná příhodná chvíle, aby si ho jako takový uvědomila, a to ve všech důsledcích:

1. Je možné - tak, jako víceméně dosud - usilovat přímo o zvyšování plodnosti, přičemž nejsnadnější cestou k tomu je uvolňování prostoru pro libovůli rodičů v otázce plánování rodičovství, dělení a omezování jejich osobní odpovědnosti, postihování uvážlivého reprodukčního chování. Potom jde o alternativu posilování veřejného, profesionálního rodičovství, o alternativu stimulující všeobecný proces "zveřejňování rodiny". To je však proces, který ve svých dlouhodobých důsledcích uvolňuje jednotlivce z osobně závazného sociálního prostředí (zejména modální

rodiny), oslabuje vlivy a funkce tohoto prostředí omezováním zřetele k obecným průběhovým strukturám, a má proto v *konečném dopadu* mimo jiné jasně *depopulační vliv*. Marxisté by mohli shrnout, že výsledkem je politika převážně neúspěšně zaměřená na "kvantitu", avšak navíc ohrožující "kvalitu".

2. Na druhou stranu je možné rezignovat na přímé regulování plodnosti a soustředit se na posilování uvážlivosti v reprodukčním chování. Výsledkem je podle dosavadních měřítek "populačně *neutrální*" sociální politika, která nezdůrazňuje a nezvýhodňuje v celku rodinného chování, resp. lidské reprodukce jeden jediný moment či efekt - ví ostatně, stejně jako to tuší klasická populační politika, že něco takového příliš nefunguje. Dlouhodobá pronatalitní orientace sociální politiky ovšem lidi navykala na něco docela jiného. Proto je nutno počítat s tím, že jakékoli požadavky na odpovědnost a uvážlivost v prokreativním chování, kterými dnes zatížíme konstrukci garancí sociální pomoci, nutně budou mít *tlumivý vliv* na rozhodování o počtu dětí. V *současné době* prostě platí, že požadavky "plánovaného rodičovství" na jedné straně (a to nejen pokud jde o dobře fungující distribuční síť moderní antikoncepce, ale třeba i o přiměřeně tomuto požadavku konstruované sociální příjmy a systémy sociální pomoci vůbec) a pronatalitní požadavky a ambice populační politiky ve smyslu "uvolňování" ochoty lidí mít tolik dětí, kolik jen chtějí, na straně druhé jsou pokud jde o efekt v zásadním rozporu - jedno potlačuje druhé. Každý růst reprodukční uvážlivosti a plánování rodičovství omezuje celkovou porodnost, neboť ji omezuje o porodnost neuváženou a neplánovanou.

Podívejme se však na předpokládanou budoucí situaci. Pravděpodobně se v dlouhodobé perspektivě ukáže, že politika vracející *rodině její moc* a vládu nad *průběhem* životních situací, tj. politika jdoucí *proti* skutečné podstatě obecného depopulačního trendu "zveřejňování rodiny", může mít lepší "propopulační" výsledky než politika, která se snaží v dobré vůli zvrátit nárůst nepříznivého jevu - omezování plodnosti - tím, že bezděky posiluje vnitřní souvislosti, které tento nepříznivý jev dlouhodobě a rozhodujícím způsobem živí a stimuluje. Může mít nakonec lepší výsledky než politika, která posiluje *moc jednotlivců nad situacemi* životního průběhu (a posiluje tedy mimo jiné i individualistické pojetí životní dráhy, které je ve vztahu k běžným sociálním závazkům zásadním faktorem například pro genezi rozvodových situací v rodině [Alan 1990]). Z příslušných politických technologií vyjádřených konstrukcí systémů sociální pomoci lze říci:

- *můžeš chtít* (děti),

- *aniž se musíš sám rozhodující měrou podílet na přípravě* (životního standardu rodiny, do které se dítě narodí),

- *a aniž poneseš rozhodující měrou důsledky svého konkrétního rozhodnutí* (třeba plnou tíži mateřství za svobodna, sníženou životní úroveň aj.)...

Takto ovšem uvažují zejména lidé z vrstev s nižší životní úrovní, zvyklí žít v podstatě "ze dne na den" - to jsou nejděčnější "čtenáři" těchto zašifrovaných idejí. Kvalifikovaní a uvážliví lidé, nositelé kulturně hodnotných životních stylů, "hospodáři" odhodlaní vzdorovat chudobě si však mohou "neposlušně" říci po svém:

- *nemůžeš se sám rozhodující měrou podílet na přípravě* (životního standardu budoucí rodiny - rodičovský příspěvek dostanou od státu stejně všichni stejný, ať je

konkrétní standard, na nějž jsou navyklí, jakýkoli; chceš-li napřed získat byt, musíš rodinu založit nehledě na cokoli co nejdříve, třeba ještě před nástupem do zaměstnání atd.),

- *neponeseš rozhodující měrou výsledky* (dítě za tebe vychová, či spíše odchová škola a jiní odborníci, a tak se výsledek podobá mnohem víc společenskému průměru než tobě samému; až to budeš potřebovat, postará se o tebe společnost: v lepším případě ji zastoupí její agent k tomu určený - tvůj syn, tvá dcera - v horším případě nastupují již zcela neosobní instituce - rozdíl je v tom, že osoby mají v tomto směru stále méně a instituce stále více možností, prostředků a pozornosti společnosti),

- *a dítě vlastně také vůbec chtít nemusíš, resp. klidně můžeš za takových okolností chtít pouze jedno nebo žádné.*

Nedá se nic dělat, zřejmě bude stále více takovýchto lidí, pro něž populační politika formuluje ono: "vytvářet podmínky pro to, aby lidé měli tolik dětí, kolik chtějí". Bude stále více lidí, kteří nebudou chtít, a ani potřebovat žádné děti, popřípadě se záměrně omezí na jedno dítě. Tradiční populační politika bude stále atraktivnější pro vrstvy s nejnižší sociokulturní úrovní, zvyklé reagovat na okamžité, anonymně nabídnuté výhody, a stále méně atraktivní pro vrstvy se střední a hlavně vyšší úrovní kultury života. Populační politiku budoucnosti vidím proto převážně jako "rodinnou politiku". To je taková sociální politika, která chrání privátní prostor rodiny, prostor rodinné svobody a odpovědnosti a prostor jedinečných životních průběhů svázaných institucí rodiny. Je to ale také taková politika, která zároveň zpřijemňuje veřejný prostor společnosti (prostor "zveřejněné rodiny") a neustále eliminuje krajní a patologické "veřejné stavy". To, co je společné těmto oběma vzájemně polárním cílům, je hledání jasně, pevně a přitom osobně dobře průchodné hranice mezi oběma světy. K tomu sociální politika potřebuje dobře a spolehlivě formulovaný systém garancí přímé i nepřímé sociální pomoci, ale nikoli už - obávám se - systémy tzv. "populačních opatření".

Literatura:

Alan, J. 1989. Etapy života očima sociologie. Praha: Panorama.

Alan, J. 1990. Demografický vývoj a populační politika. Závěrečná zpráva. Praha: VÚSRP.

Alan, J. 1987. Biografie a proměny rodinného cyklu. In: Výzkum rodiny I. Praha: VÚSRP, s. 100-112.

Alan, J. 1987. Dnešní rodiny. In: Demografie, 4, s. 332-334.

Alan, J., Boguszaková, M., Haberlová, V. 1990. Vybrané faktory působící na demografický vývoj. Závěrečná zpráva. Praha: VÚSRP.

Čtvrtá evropská regionální konference: Demografický vývoj a sociální zabezpečení (Ženeva - září 1987). In: Inform. zpravodaj VÚSRP. 2/1988, s. 83-112.

Dzúrová, D. 1987. Vliv současných změn v postavení rodiny na plodnost. In: Demografie, 1, s. 14-18.

Fialová, L. 1987. Teorie poklesu plodnosti (rec. J. C. Caldwell, Theory of Fertility Decline). In: Demografie, 1, s. 58-60.

- Guiding Principles For Developmental Social Welfare Policies and Programmes In: The Near Future.* New York: UN 1988.
- Hoffmann-Nowotny, H. J.* 1988. Budoucnost rodiny. In: *Problémy současné rodiny.* Praha: VÚSRP, s. 136-200.
- Jallade, J. P.* 1990. Issues Facing Social Security Systems In Western Europe. First All-European Dialogue on Social Policies. Helsinky.
- Kabele, J.* 1989. Životopisný rozměr přímého přibuzenství. In: *Výzkum rodiny IV,* Praha: VÚSRP, s. 29-39.
- Keyfitz, N.* 1988. Rodina, která se nereprodukuje. In: *Problémy současné rodiny.* Praha: VÚSRP, s. 63-87.
- Koncepce rodinné politiky.* Projekt. Praha, VÚSRP 1989.
- Konopásek, Z., Tutterová, J.* 1990. Sociální politika, sociální pomoc, sociální příjmy. Praha: VÚSRP.
- Konopásek, Z.* 1990. Dávka S? (O mateřském příspěvku a dalších věcech). In: *Tvorba,* 40, s. 14.
- Konopásek, Z.* 1990. Od paternalismu k participaci. In: *Dítě a stát. Sborník textů pracovní skupiny.* Praha: VÚSRP, s. 48-62.
- Koubek, J.* 1990. Vliv populační politiky na plodnost v Československu. In: *Demografie,* 3, s. 193-203.
- Kučera, M.* 1990. K československé populační politice. (Několik poznámek k článku L. Rabušice). In: *Demografie,* 3, s. 240-241.
- Kuchár, I., Pavlík, Z.* 1987. Optimalizace kvality populace. In: *Demografie,* 4, s. 299-309.
- Metodologie výzkumu životních drah.* Sborník překladů. Praha VÚSRP 1989.
- Moyesová, D.* 1990. Systémy populační politiky a společenské pomoci rodinám s dětmi - mezinárodní srovnání. Závěrečná zpráva. Praha VÚSRP.
- Možný, I.* 1990. Moderní rodina. (Mýty a skutečnosti). Brno: Blok.
- Pavlík, Z.* 1990. Jaká má být naše populační politika? (K článku L. Rabušice). In: *Demografie,* 3, s. 239-240.
- Pavlík, Z., Kuchár, I.* 1987. Optimalizace sociálních rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin. In: *Demografie,* 1, s. 34-45.
- Rabušic, L.* 1990. Manifestní a latentní funkce československé populační politiky. In: *Demografie,* 3, s. 234-238.
- Scénář sociální reformy.* Návrh. Praha FMPSV 1990.
- Šubrtová, A.* 1984. Teorie demografické revoluce: příspěvek ke genezi. In: *Demografie,* 3, s. 193-200.
- Toffler, A.* 1980. *The Third Wave.* New York.
- Vereš, P.* 1986. Dítě či spotřební způsob života. In: *Demografie,* 2, s. 146-147.
- Wynnyczuk, V.* 1987. Společenské souvislosti vývoje porodnosti. In: *Demografie,* 1, s. 18-19.

Summary

Some significant shifts in social policy have been taking place both in Czechoslovakia and in the international context. In this country, a very important aspect is now being theoretically formulated in connection with elaborating on the concept of so-called "family policy." In this sense, "family policy" stops being one of the parts of social policy - as are, for example, unemployment policy, social welfare or pension guarantees. Thus the designation "family policy" is conceived as a term denoting a certain point of view in social policy. This point of view differs in many respects from the hitherto prevailing socio-political perspective, which is typical, for example, even for traditional population policy.

In "family policy", attention is focused primarily on individual life-course structures and on the stabilization of the social standard throughout the life course of individuals and their families. This perspective is increasingly preferred to one-sided efforts to influence with the aim of leveling of universal standards in society. The "family policy" can reach its aims (i.e., reinforce respects to individual lives) only by carefully differentiating - on the basis of the criteria applied in evaluating various social problems - between relations to other peoples' lives, i.e., to the sum of other peoples' "situations" on the one hand, and relations to one's own life, or to the life history of the person in need on the other. "Family policy" protects the private space of family life from the general process of "opening to the public", and from a high degree of impersonal institutionalization. It guards the continuity of the individual's private life course against disintegration into mutually incongruent public "states". In the long-term perspective, "family policy" slows the decline in fertility and stabilizes the reproductive behavior of the population, despite the fact that according to classic criteria it represents a consistently neutral population policy - in contrast to the so-called pro-natalist population policy, and even despite an unambiguous esteem for deliberative attitudes to reproduction and for family planning leading to a reduction of the total number of children by the number of those born due to unplanned fertility. It is, on the contrary, the hitherto prevailing perspective of population policy that endangers the family as the fundamental space for human reproduction thanks to the actually dominating concept of professionalized ("public") parenthood. It should be stressed that the simulation of reproductive arbitrariness as a means for raising fertility, connected with this approach, can have only temporary and very contradictory effects.